

Niels Hemmingsens forståelse af trolddom – en nyvurdering

Torben Brink

Fortid og Nutid august 1993, hefte 2, s. 119–133.

Med udgangspunkt i en sammenligning af tre tekster om trolddom af den danske 1500-tals teolog Niels Hemmingsen argumenterer Torben Brink for, at Niels Hemmingsens syn på trolddom var væsentlig mere nuanceret og moderat end almindeligvis antaget af den nyere forskning, og at denne moderation var af væsentlig betydning for, at hekseforfølgelserne i Danmark aldrig kom til at antage et massivt omfang.

Torben Brink, født 1964, cand.theol. fra Aarhus Universitet 1992.

I 1575 udgav den vidt berømte danske teolog Niels Hemmingsen (1513–1600) en veritabel håndbog i hekseforfølgelse. Bogen, der er affattet på latin, bærer titlen *Admonitio de superstitionibus magicis vitandis* (»Formaning om at undgå trolddom«), og i den beskriver Hemmingsen en lang række forskellige former for trolddom. Han gør rede for, hvad troldfolk er i stand til at udrette ved hjælp af deres sorte kunster, og han udstikker nogle retningslinjer for, hvordan såvel den gejstlige som den verdslige øvrighed efter hans mening skal forholde sig til disse frygtelige forbrydere.

Hemmingsens bog er den eneste egentlige, monografiske fremstilling af trolddomsproblematikken i Danmark fra hekseforfølgelsernes tid, og den er derfor den vigtigste enkeltkilde til belysning af den intellektuelle elites heksetro. Dens kildeværdi kan næsten ikke overvurderes.

Admonitio er da også almindelig kendt i den kreds af historikere, der seriøst beskæftiger sig med renæssancens hekseforfølgelser, men som følge af en gammel, men ikke desto mindre fatal forveksling er bogen ikke benyttet fuldt ud i den moderne danske forskning, om overhovedet.

Stort set alle nyere gengivelser af

Niels Hemmingsens trolddomsforståelse er baseret på et dansk skrift, *En Vnderuisning aff den hellige scrifft / huad mand dømme skal om den store oc gruelige Guds bespottelse / som skeer*

NICOLAUS HEMMINGIUS.
*Hunc merito observat Doctorum Ecclesiæ fidum
Qui ordine perspicuus, dulcis et elegans
Et Verbo et Vita docuit qui pascere. Felix
PASTORE HEMMINGI pascere qui didicit.
Cum privi.*

Niels Hemmingsen. Udateret stik af den nederlandske gravør Hendrik Hondius den ældre (1573–1610). Foto Det Kongelige Bibliotek.

met Trolddom / Sinelse / Manelse / oc anden saadan Guds hellige Naffns oc Ords vanbrug. Den lille bog findes i to udgaver, den ene uden trykkested og år, den anden trykt i København i 1618. Siden slutningen af 1700-tallet har man fejlagtig antaget, at dette skrift var en noget upræcis oversættelse af *Admonitio*.¹

Ved at sammenligne den danske »oversættelse« med den originale latinske tekst har jeg imidlertid fundet frem til, at der ikke kan være tale om en oversættelse – i hvert fald ikke af *Admonitio*. Derimod svarer den danske tekst nøje til et afsnit om trolddom i Hemmingsens Johanneskommentar *Historia Domini Ihesu Christi* (»Vor Herre Jesu Kristi historie«) fra 1562, og det er denne meget kortere tekst, der er oversat i *En Vnderuisning*. En sammenligning af to udvalgte parallelstykker i de tre tekster er trykt som tillæg til nærværende artikel (s. 130–133).

Hvor den sprogligt lettere tilgængelige »oversættelse« er benyttet i stedet for originalen, er altså kun den ældre og kortere fremstilling lagt til grund for bedømmelsen af Hemmingsens trolddomsforståelse, men det gør naturligvis en forskel, om man vurderer hans synspunkter på grundlag af en 20 eller en 220 sider lang tekst. Konsekvensen af den gamle forveksling har derfor været en stærkt forenklet og på nogle punkter ligefrem misvisende opfattelse af, hvad Hemmingsen egentlig mente.

Quæstiones

Men hvad står der så at læse i *Admonitio*, som vi ikke allerede i forvejen ved fra *Historia* og/eller *En Vnderuisning*?

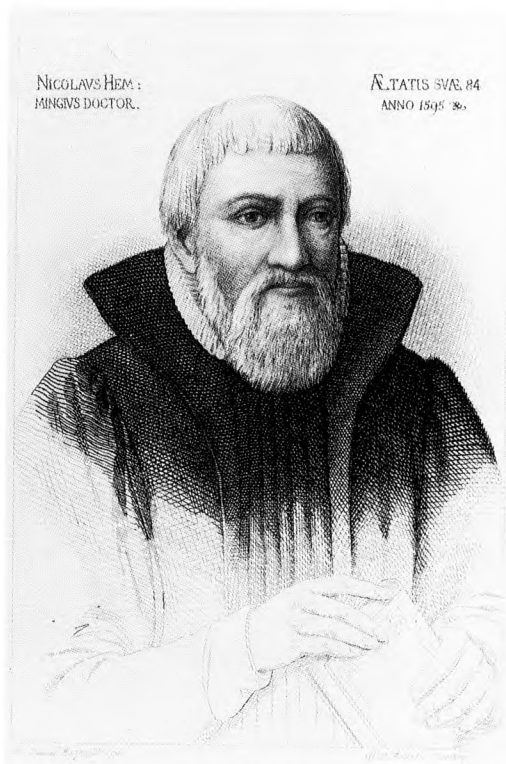
Hovedafsnittet i de to skrifter er bygget op på samme måde, nemlig som en besvarelse af fem centrale spørgsmål

om trolddom.² De tre af spørgsmålene går igen i begge fremstillinger og omhandler trolddommens oprindelse, dens virkning og Guds accept af fænomenet. Besvarelsen i *Admonitio* er mere udførlig, men ligner ellers den i *Historia*: Niels Hemmingsen mente, at det måtte være Djævelen selv og ikke blot ondsindede mennesker, der havde opfundet trolddommen. Han var ikke i tvivl om, at det virkeligt var muligt at udvirke noget ved hjælp af magi, men i *Admonitio* gør han opmærksom på, at der ikke er enighed herom blandt de lærde. Hans eget synspunkt er imidlertid klart: Det ville dog være utænkeligt, argumenterer han, at Gud skulle have forbudt noget i sin lov, der enten ikke er eller ikke kan være.³ Dog understreger han kraftigt, at troldfolkene hverken i sig selv eller ved egne kræfter er i stand til at udrette noget som helst, men at Djævelen – med Guds tilladelse – forårsager meget ved trolddom.⁴

Når Gud tillader, at hans navn vanhelliges, og at Djævelen og troldfolk forvolder skade på menneskers gods og helbred, er det ifølge Niels Hemmingsen, fordi de pågældende på den måde bliver straffet for deres synder, eller fordi Gud vil prøve deres tro.

I *Historia* opremsede Niels Hemmingsen yderligere en række skriftsteder, der forbyder trolddom, og han fastslog, at der var tale om en alvorlig synd. Han kunne herefter konkludere, at den kristne menighed ikke i sin midte skulle acceptere noget menneske, der havde indgået pagt med Djævelen eller som misbrugte Guds navn til trolddom, hvad enten det var for at gavne eller skade.⁵

I *Admonitio* drejer de to sidste spørgsmål sig om brugen af modtrolddom og beskyttelsesmagi. Niels Hemmingsen finder det utilladeligt at fordrive troldfolk ved hjælp af hvid magi, for synden er den samme, siger han, om man forvolder skade eller gør gavn med sin trolddomskunst. Han kan heller ikke

Magnus Petersen: Niels Hemmingsen som 84-årig. Stålstik 1873 efter maleri fra 1595. Foto Statens Museum for Kunst.

billige, at man beskytter sig mod sygdom og død ved hjælp af magi.

Et trolddomsleksikon

Efter hovedafsnittets besvarelse af de fem spørgsmål følger det, der i forhold til *Historia* er afgørende nyt: En 80 sider lang gennemgang af de forskellige former for trolddom – et veritabelt trolddomsleksikon – og en udførlig konklusion med meget detaljerede retningslinjer for, hvordan især den gejstlige øvrighed skal forholde sig til troldfolk.

I leksikonet behandler Niels Hemmingsen de klassiske discipliner inden for trolddomskunsten under opslagsord som spådomskunst (*divinatio*), bedrag

(*præstigia*) og egentlig trolddom eller sort magi (*maleficium*).⁶ Han slår fast, at troldfolk har deres forudsigelser fra Djævelen, og at de tjener til at skade menneskene. Djævelen og dæmonerne har et vist kendskab til ting, der vedrører vejrlig, landbrug og lægemidler. De kender til sammenhængen mellem årsag og virkning, de kender naturens gang, og de ved, hvorfra sygdom, dyrtid og anden ulejlighed kommer. De ved også, hvad der sker andre steder, både nær og fjernt, og de er derfor, hævder Niels Hemmingsen, virkelig i stand til at forudsige visse ting. Disse forudsigelser meddeler de beredvilligt til troldfolk i drømme og ved orakelsvar.

Men dermed er det ikke sagt, at drømme og lodtrækninger i sig selv er af det onde. Niels Hemmingsens tankegang er mere nuanceret end som så, og han gør omhyggeligt rede for, hvordan drømme kan være udtryk for Guds anvisninger på, hvad der skal ske eller gøres. De kan også være helt naturlige og tilfældige, og da er de blot et tegn på, at hjernen arbejder videre, mens kroppen sover. Med hensyn til lodtrækninger skelner Niels Hemmingsen mellem de tilladte, der gælder fordeling af for eksempel ting eller arbejdsopgaver mellem flere personer, og de absolut utiladelige, der tjener til at afsløre udfaldet af et fremtidigt forehavende.

I det følgende afsnit om magisk blændværk afviser Niels Hemmingsen, at troldkvinder skulle forsamles på bestemte steder om natten for at holde gilde. Når nogen mener at have set det, er det blot, fordi de har været udsat for en af Djævelens illusioner, og tilsvarende er der i virkeligheden tale om et synsbedrag, når nogen har set en troldkvinde forvandle sig.

Brugen af sort magi er derimod reel nok, og Niels Hemmingsen gør især meget ud af at beskrive troldfolkenes brug af voksdukker: Ved at lave en menneskelignende figur af voks og lade den

døbe er det muligt at overføre sygdomme og skavanker fra dukken til eksempelvis en fjendtligt indstillet nabo. Hvis man beskadiger dukkens fod, bliver naboen ganske enkelt halt.

I denne sammenhæng beretter Niels Hemmingsen også om kvinder, der mod betaling tager potensen fra mænd, om effekten af at grave billeder, figurer og andre genstande ned, og om at fremkalde regnvejr ved hjælp af en kost, der er dyppet i vand. Om elskovsmidler skriver han, at der findes to slags: De naturlige og lovlige, der fører til et ærbart liv, og de forbudte, magiske, der leder til utugt.

Conclvsio

Niels Hemmingsens konklusion falder herefter i tre afsnit.⁷ Først understreger han, at også menneskenes modgang i sidste instans stammer fra Gud, og han fremhæver Job som et godt eksempel til efterfølgelse, idet han hverken beskyldte troldfolk eller Djævelen for at stå bag sin ulykke.

Dernæst udstikkes retningslinjerne for, hvordan en sognepræst skal forholde sig, når nogen i hans menighed har givet sig af med at udøve trolddom. Niels Hemmingsen skelner her mellem hvid og sort magi: Med henblik på dem, der mener at have gjort nogen en tjeneste med deres kunster, og som altså ikke har forvoldt nogen skade, skriver han, at intet skal holdes for fromt, som svingter Guds klare ord og udtalte påbud. Ingen skal rose en god hensigt, der nok bringer kroppen helse, men sjælen fordærv. Udøvelse af hvid magi er altså klart et onde, men Niels Hemmingsens sanktionskrav er overraskende mildt: Hvis den, der har syndet, angreder og lover bedring, skal præsten blot belære ham og byde ham gå bort i fred. Er offentligheden bekendt med forholdet, skal præsten bekendtgøre synderens omvendelse, men er det ikke tilfældet,

kan sagen også afsluttes i stilhed. Kun hvis synderen ikke forbedrer sig, skal præsten overdrage sagen til den verdslige øvrighed.

Derimod kræver Niels Hemmingsen, at øvrigheden uden nåde straffer dem, der udøver sort magi, hvis deres handlinger kan bevises.

I konklusionens tredje afsnit kritiserer Niels Hemmingsen den retspraksis, der var gældende i forbindelse med trolddomssager. Ganske vist mener han, at sagerne fortsat skal pådømmes af den verdslige øvrighed, men han indskærper, at dommeren skal være gudfrygtig og from, og at han skal dømme efter Guds ret, ikke kongens. Niels Hemmingsen foreslår, at det gøres lettere at rejse en trolddomssag ved domstolene, og at de mere komplicerede sager straks henvises til en højere retsinstans, så man på den måde kan undgå, at en mindre kyndig dommer frifinder den anklagede, blot fordi han er i tvivl om grundlaget for den slags sager.

Idehistorisk perspektiv

Efter en gennemlæsning af *Admonitio* må man konkludere, at Niels Hemmingsen havde en langt mere nuanceret trolddomsforståelse, end det sædvanligvis antages. Først og fremmest er hans evne og ikke mindst hans vilje til at skelne og til at fastholde betydningen af de undertiden meget skarpe skel bemærkelsesværdig. Han formåede at skelne mellem udøvelsen af hvid og sort magi, og han fastholdt den forskellige bedømmelse af de to forbrydelser. Han var altid i stand til præcist at trække grænsen mellem det, han anså for muligt, og det, han holdt for ugørligt, ligesom han med stor sikkerhed kunne afgøre, hvornår noget var godt og derfor tilladt, og hvornår det var af det onde og forbudt.

Men en vurdering af Niels Hemmingsens trolddomsforståelse må – ud over

ADMONITIO
De
SVPERSTI-
TIONIBVS MA-
GICIS VITANDIS,

in gratiam sincere religio-

nis amantium,

scripta

NICOLAO HEMMINGIO

ESAIÆ 8.

AD LEGEM ET TE-
STIMONIUM.

A N N O

M. D. LXXV.

Titelbladet til Niels Hemmingsens *Admonitio* (1575). Ejernavnet på titelbladet viser, at dette eksemplar har tilhørt Hr. Laurids Ulfeldt til Egeskov (1605–1659). Han havde studeret ved en række af de førende, europæiske universiteter. Efter hjemkomsten gjorde han civil og militær karriere, og ved sin død var han landkommissær i Fyn, lensmand på Stjernholm len og oberstvagtmester ved det sjællandske rytteri. Dette eksemplar er således et meget direkte vidnesbyrd om, at Niels Hemmingsens skrifter ikke blot nåede ud til teologerne, men også til de mænd, der forestod landets forvaltning. Foto Det Kongelige Bibliotek.

at basere sig på de rette kilder – også inddrage det idehistoriske forløb. Den teologiske forståelse af trolddom var nemlig ikke så statisk en størrelse, som mange har ladet sig friste til at tro, og Niels Hemmingsens holdning må betragtes og bedømmes i forhold til de synspunkter, hans samtidige gav udtryk for.

I midten af det 16. århundrede fandt der nogle meget afgørende forskydninger sted i opfattelsen af, hvad det overhovedet lod sig gøre at udvirke ved hjælp af trolddom. Tidligere gav ledende skikkelser i den generation af lutherske teologer, der havde banet vejen for reformationen, udtryk for en umådelig kompleks trolddomsforståelse. For eksempel omtalte Hans Tausen (1494–1561) kun sort magi sporadisk, men af de spredte udsagn fremgår det, at han bestemt anså det for muligt at forvolde skade ved hjælp af denne form for trolddom. Den hvide magi behandlede han anderledes udførligt, men den opfattede han til gengæld som nyttesløs og uden virkning.⁸

Denne noget sammensatte holdning har rødder i den tidlige middelalder, hvor to indbyrdes modstridende trolddomsforståelser gjorde sig gældende inden for Kirken. På den ene side hævdede nogle, at trolddommen var virksom, og de krævede derfor troldfolk straffet. Andre mente imidlertid, at troen på trolddom blot var et tomt levn fra gammelt hedenskab, og som en konsekvens heraf fandt de, at det snarere var trolddomstroen end selve udøvelsen af den virkningsløse magi, der skulle bekæmpes.

Den hårde linje over for troldfolk vandt gradvist frem og var i slutningen af 1400-tallet helt dominerende syd for Danmark, men de danske teologer skelnede og bedømte de to slags magi forskelligt. Uden hensyn til virkningsspørgsmålet fordømte reformatorerne i skarpe vendinger både troen på og forsøget på at udøve hvid magi: Med troen var der tale om afguderier, og udøvelsen var misbrug af Guds navn.

Peder Palladius (1503–1560), der var Sjællands første lutherske biskop, men som tilhørte en yngre generation af reformatorer, introducerede en ny opfattelse i Danmark, idet han tillagde både sort og hvid magi reel virkning. For ham var der intet odiøst forbundet med at tro

på trolddom, og han tordnede i lige grad mod alle slags troldfolk uden at gøre forskel på, om de helbredte eller fremkaldte sygdomme med deres kunster.

Niels Hemmingsen var enig med Peder Palladius, hvad spørgsmålet om trolddommens virkning angår, men han opretholdt et principielt skel mellem udøvelsen af sort og hvid magi, og som vi har set, bedømte han de godtroende folks velsignelsesremser forbløffende mildt. Den verdslige øvrighed skulle efter hans mening først gribe ind, når de kloge folk blev ved med at udøve deres hvide magi, selv om de var formanet og gjort opmærksomme på, at deres handlinger var både syndige og forbudte.

På dette punkt blev Niels Hemmingsen modsagt af Jørgen Dybvad (død 1612), der var professor i teologi ved Universitetet, ligesom både Peder Palladius og Niels Hemmingsen selv havde været det tidligere. Dybvad fastslog i en nærmest overset, men uhyre central tesesamling fra 1605,⁹ at både sort og hvid magi var egentlig trolddom, og han afviste, at der i strafferetlig sammenhæng skulle kunne skelnes mellem udøvere af det ene og det andet. Alle troldfolk fortjente ganske enkelt at dø.

Dybvad lagde også i højere grad end Niels Hemmingsen vægt på ideen om, at troldfolk sluttede pagt med Djævelen, og han indvarslede dermed den tendens til at fokusere på den mytologiske overbygning til trolddomsproblematikken, der senere kom til at spille en stor rolle i den teologiske litteratur og i forbindelse med processerne.

Niels Hemmingsen kendte til forestillingen om en djævelpagt, men i modsætning til Dybvad opfattede han ikke indgåelsen af en sådan pagt som en forudsætning for, at nogen kunne give sig af med at udøve trolddom. Han forholdt sig endvidere afvisende over for mange af de andre fantastiske forestillinger, der senere kom til at indgå i trolddomsmytologien. For eksempel mente han ikke, at troldfolk kunne forvandle sig,

de mødtes ikke til natlige heksesabbatter, og spørgsmålet om deres evne til at flyve gennem luften var end ikke tilstrækkelig aktuelt til, at han fandt det værd at nævne. Et nymodens påfund, at man skulle kunne afsløre troldfolk ved at kaste dem i vandet med bundne hænder og fødder – den såkaldte vandprøve – afviste han ligefrem som latterligt!¹⁰

Men med Dybvad var trolddomsmytologien præsenteret i Danmark, og i løbet af 1630'erne fandt den sin fulde udfoldelse hos den teologiske professor Jesper Brochmand (1585–1652). Han lod så til gengæld heller ingen tvivl mulig: Troldfolk var efter hans mening både i stand til at forvandle sig, til at rejse over store afstande på unaturlig vis og til at samles til gilde hos Djævelen selv.

Paradoksalt nok var Brochmands ideer allerede ved at være forældede, da de blev formuleret. Hekseforfølgelserne havde på det tidspunkt toppet, og antallet af processer var taget betydeligt af. Blot 40 år senere begyndte de teologiske studenter at betvivle de mytologiske forestillinger, og siden blev der igen sat spørgsmålstegn ved, om trolddom og magi overhovedet havde nogen virkning.

Heksetroen

Af det idehistoriske forløb fremgår det, at Niels Hemmingsen skilte sig ud ved i hvert fald relativt betragtet at være nuanceret og ganske moderat, og med det som udgangspunkt kan jeg nu fremsætte min hypotese om, at netop hans holdning fik kolossal betydning for hele den praktiske udvikling omkring trolddomsproblematikken.

På den ene side har Niels Hemmingsen andel i ansvaret for, at det overhovedet kom til egentlige hekseforfølgelser i Danmark, skønt de først for alvor fandt sted i første halvdel af 1600-tallet, altså efter hans død. På den anden side er der imidlertid også al mulig

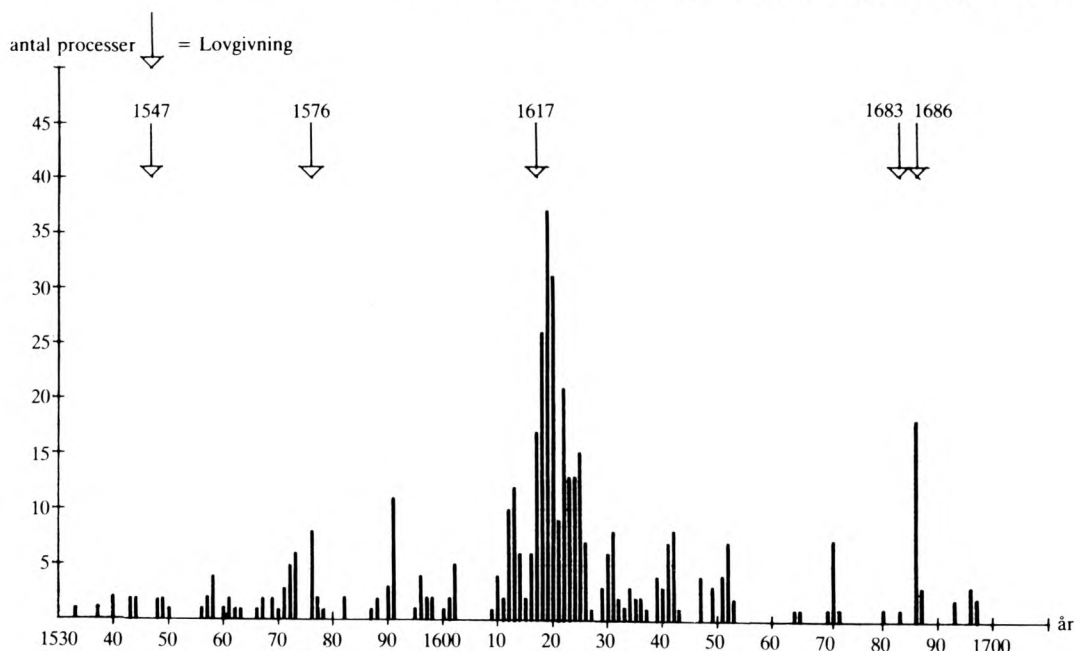

Diagram over antallet af dokumenterede hekseprocesser i Danmark 1530–1700. Efter Merete Birkelund: *Troldkvinden og hendes anklagere*, 1983.

grund til at antage, at Niels Hemmingsens moderate synspunkter er en væsentlig del af forklaringen på, at forfølgelserne trods alt ikke greb mere om sig, end de rent faktisk gjorde.

Det første, meget beskedne, men dog konstaterbare opsving i antallet af trolddomsprocesser satte ind i begyndelsen af 1570'erne. Efter min mening kan der ikke gives nogen entydig forklaring på opsvinget, men det er værd at være opmærksom på, at Niels Hemmingsen beskæftigede sig meget med trolddomsproblematikken i netop den periode.

Hans lille Johanneskommentar *Historia* med det senere oversatte afsnit om trolddom udkom allerede i 1562, og i 1569 lod han to disputationer om trolddom og spådom afholde på Universitetet. Til grund for disputationerne lå to gange 33 teser, og begge tesesamlinger blev udgivet i bogform.¹¹ I 1572 udkom bogen *Om Ecteskab*, hvori han slår fast, at findes der *skellige vitnesbyrd offuer Traaldfolck*, da skal de straffes. To år

senere blev de to tesesamlinger fra 1569 optrykt i *Syntegma*, og i 1575 udkom så *Admonitio*.

Niels Hemmingsen nød umådelig stor anseelse i hele den protestantiske del af Europa. Hans person var omgærdet med respekt, og der blev lyttet til ham i vide kredse. Man må derfor også formode, at hans store interesse for trolddom har vakt opmærksomhed, i det mindste i samfundets øverste lag og i teologiske kredse. Ved at aktualisere problematikken har Niels Hemmingsen medvirket til at udbrede den heksetro, der er en af forudsætningerne for forfølgelser, og han kan derfor siges at have været med til at skabe grundlaget såvel for de begyndende forfølgelser i 1570'erne som for den egentlige bølge af hekseprocesser, der kulminerede i årene omkring 1620, men fortsatte frem til midten af århundredet.

De første tiltag til forfølgelser blev i 1576 bragt til ophør ved et lovindgreb, som jeg straks skal vende tilbage til. Den verdslige øvrighed var endnu ikke

indstillet på at acceptere et større antal trolddomsprocesser, og det er indlysende, at en vis opbakning fra lovgivningsmagtens side er en forudsætning for egentlige forfølgelser, præcis som heksetroen er det. Kun under Christian IV var opbakningen fuldt ud til stede, og op mod tre fjerdedele af alle danske trolddomsprocesser fandt da også sted i hans regeringstid.

Lovgivning og retspraksis

Det er altså muligt at se en sammenhæng mellem Niels Hemmingsens interesse for trolddom og fremvæksten af den heksetro, der dannede grundlaget for forfølgelserne. Men samtidig er det vanskeligt at se bort fra, at Niels Hemmingsen også fik afgørende indflydelse på udformningen af den lovgivning, der kom til at regulere forfølgelsernes omfang, og at hans påvirkning vel at mærke gik i retning af at begrænse det.

Lovgrundlaget for processerne var et tillæg til Jyske Lov, hvor den processuelle fremgangsmåde blev fastlagt.¹² Det blev suppleret med nogle generelle recesbestemmelser, der formelt forbød anvendelse af tortur før domfældelse, og at æreløse personer blev ført som vidner.¹³

Dertil kom en bestemmelse fra recessen af 21. november 1576 (artikel 8) om, at alle, der blev dømt for trolddom, skulle have deres sag prøvet ved landstinget, før straffen kunne eksekveres. Begrundelsen var, at det ofte for sent havde vist sig, at de dømte i virkeligheden var uskyldige. Nu skulle ingen længere *ofverilles eller uskyldeligen tagis af dage*.

Når den obligatoriske appel kunne bevirke, at de første forfølgelser hørte op, er det fordi der ved landstingene blev stillet større krav til bevisførelsen, og fordi frifindelsesprocenten var højere end ved de lokale herredsting.¹⁴ Udsig-

ten til et langvarigt retsligt forløb, den større usikkerhed om udfaldet og en betydelig risiko for repressalier over for anklageren i tilfælde af frifindelse har sikkert afholdt mange fra overhovedet at rejse en sag, i hvert fald så længe kongen direkte modarbejdede egentlige forfølgelser.

Jeg skal ikke kunne sige, om Niels Hemmingsen har haft direkte indflydelse på udformningen af recessen, men han har næppe været uenig i dens erklærede hensigt. Ganske vist imødekom den ikke de ønsker om ændringer af den gældende retspraksis, han gav udtryk for i *Admonitios* konklusion, men til gengæld stemmer den meget godt overens med en tilføjelse til trolddomsafsnittet i *Historia*. Her advarer han øvrigheden om, at det vil være til dens eget fordærv at udgyde uskyldigt blod i sager, der ikke er tilstrækkelig udforskede og undersøgte.¹⁵

Skønt Niels Hemmingsen døde allerede i 1600, kom hans synspunkter også til at præge dele af Christian IV's forordning af 12. oktober 1617 om troldfolk og deres medvidere. Forordningen er udtryk for en holdningsændring, der blev den direkte anledning til, at antallet af trolddomsprocesser meget hurtigt steg voldsomt: Kongen var opsat på at bekæmpe trolddomsudøvelsen med alle midler, og han involverede sig personligt i adskillige sager. Modsæt såvel forgængere som efterfølgere var han indstillet på at bakke egentlige forfølgelser op, og i forordningen befalede han sine embedsmænd, at de straks skulle angive eller retsfølge de troldfolk, de måtte få kendskab til. Det blev udtrykkeligt nævnt, at befalingen også gjaldt præster, provster og biskopper, og blev den ikke efterkommet, risikerede embedsmanden selv en tiltale for at stå i ledtog med troldfolkene. Forbrydelsesbegrebet blev for første gang udvidet til også at omfatte hvid magi, og der blev nu tilmed fastsat straf for at søge råd hos troldfolk. Sort magi skulle

I Danske Kancellis arkiv ligger endnu korrektoren til forordningen af 12. oktober 1617 om troldfolk og deres medvidere. Heraf ses, at man i kancelliet har været i tvivl om den rette titel på forordningen. Billedet viser det oprindelige udkast, som lød: Forordning om Signelsse, Manelsse, Trolddom och andett saadant spøgeri. Man synes næsten at høre et ekko af titlen på Niels Hemmingsens En Vnderuisning. Man kan kun gisne om, hvorfor titlen blev ændret. Den endelige titel fremhævede gerningsmændene snarere end gerningen; muligt var det juridiske overvejelser, der lå bag denne ændring. Foto Pirita Taskinen.

*Forordning
om trolddom.
Signelsse, Manelsse, Trolddom och andett
saadant spøgeri.*

**en Fierde/ met Guds
dis oc Gottis Konning/ Hertug vdi Sleswig
enborg oc Delmenhorst / etc. Giøre alle Witterligt /
imelige Konster / Com ere / Eignen / Manen / Maalen
duelste etc. fast gaar i suang/ oc holdis for indifferent oc
temmenken oc Kee til gaffn oc helbrede ; Saa oc effterdi
Ord / Wanseet at saadanne Konster aff Gud Allermæchtig
de Naturlige hielp oc Medicin, Til Dieffuelen oc hemmel
orneffinde Konster fast at være / Alle Troldfolckis forsie Al/**

straffes hårdere end hvid, og udøvelse hårdere end rådførsel.

1617-forordningen må siges at være en imødekommelse af en række teologiske krav, men i denne sammenhæng er det især værd at bemærke, at kongen gik langt videre, end Niels Hemmingsen havde været parat til. I modsætning til Hans Tausen, Peder Palladius og Jørgen Dybvad krævede Niels Hemmingsen netop ikke, at den hvide magi direkte skulle kriminaliseres, og når forordningen taler om troldfolk som dem, der *med dieffuelen sig bebundit hafver eller med hannom omgaaes*, så kan definitionen måske godt hidrøre fra teologer som Dybvad eller Brochmand, men ikke fra Niels Hemmingsen. Derimod er det helt klart hans fortjeneste, at forordningen opererer med et skarpt skel mellem udøvelsen af hvid og sort magi, og at den bedømmer hvid langt mildere end sort.

Jeg kan ikke umiddelbart afgøre, ad

hvilke kanaler Niels Hemmingsens indflydelse gjorde sig gældende, men der er flere muligheder. Den aldrende teolog kan i sine sidste leveår have påvirket den unge konge direkte. En vis forbindelse synes de to at have haft, og interessen for trolddom delte de. Det kan bestemt heller ikke udelukkes, at kongen ganske enkelt har læst *Admonitio*, og endelig kan det tænkes, at indflydelsen blev formidlet af Hans Poulsen Resen (1561–1638), der fra 1615 var Sjællands biskop. Resen, som var landets førende teolog på det tidspunkt, beskæftigede sig tilsyneladende ikke noget videre med trolddomsproblematikken, men hvor han berører emnet i sine skrifter, afslører han en holdning, der er lige så moderat som Niels Hemmingsens.

Selv om der nu for alvor kom gang i processerne, fik forordningen af 12. oktober 1617 ikke maksimal effekt, og også når dét skal forklares, kan Niels

Hemmingsens indflydelse spores. Den obligatoriske appel af alle trolddomssager til landstingene blev bibeholdt, og landsdommerne slækkede ikke på kravene til bevisførelsen. Mellem 30 og 50% af alle sager endte med frifindelse, og kriteriet for at dømme en anklaget vedblev overvejende at være en mere eller mindre konstaterbar skade. Kun meget få blev dømt for hvid magi alene, og djævelpagten kom aldrig til at spille nogen rolle i forbindelse med anklagerne.¹⁶

Frem for at tage forordningen bogstaveligt lod dommerne sig lede af deres egen opfattelse, og hovedparten af dem var mere på linje med Niels Hemmingsen end med kongen.

Afsluttende bemærkning

Ud fra en nutidig betragtning er Niels Hemmingsens *Admonitio* en uhyggelig bog om et uhyggeligt kapitel i historien, og det er bestemt ikke uden berettigelse at sammenligne den med *Malleus Maleficarum* (»Heksehammeren«), inkquisitionens berygtede håndbog i hekseforfølgelse fra 1487.¹⁷ Men set i sin egen kontekst er bogen en lærd og velskrevet afhandling om et aktuelt tema, og den udmærker sig ved sin høje grad af saglighed. Det var ikke Niels Hemmingsens ærinde at hidse op til hæmningsløse forfølgelser af fattige enker eller underskønne jomfruer, men at henlede opmærksomheden på et anerkendt forbrydelsesbegreb, og at argumentere for, at lovovertrædere blev straffet. At forbrydelsen så i dag må forekomme os at være helt igennem imaginær, er noget helt andet. I det 16. og 17. århundrede var det blodig alvor.

Det er fuldstændig misforstået at betegne *Admonitio* som »200 siders pedantisk systematik«, og at hævde, at bogen »er dybt forvirret i sin holdning«.¹⁸ Man kan nu engang ikke bebrejde Niels Hemmingsen, at han var i stand til at

tænke i så komplekse baner, at det i dag kan være vanskeligt for nogle at følge hans tankegang. En karakteristik som den citerede siger i virkeligheden intet om hverken *Admonitio* eller Niels Hemmingsen. Måske er den mest af alt udtryk for en romantisk forestilling om renessancen, der dårligt levner plads til trolddomstroen og hekseforfølgelserne.

Niels Hemmingsens bog er uomgængelig for enhver, der vil vide, hvorfor troldfolk blev brændt. Den er den vigtigste enkeltkilde til belysning af samtidens heksetro, og det er ikke tilstrækkeligt, at moderne historikere læser en forstudie i oversættelse.

Noter

1. Jeg har kunnet spore misforståelsen tilbage til Jens Worm: *Forsøg til et Lexicon over danske, norske og islandske lærde Mænd*, 1771–1784, bd. 1, s. 426, og bd. 3, s. 321. Siden er fejlen gentaget i alle betydelige litteraturhistoriske fremstillinger, f.eks. i Rasmus Nyerup og J. E. Kraft: *Almindeligt Litteraturlæxicon*, 1820, s. 242; N. M. Petersen: *Bidrag til den danske Litteraturs Historie*, 1853–1864, bd. 3, s. 116 f.; og Gyldendals store *Dansk Litteraturhistorie* 1–9, 1983–1985, bd. 2, s. 483 f. Også i Lauritz Nielsen: *Boghistoriske Studier*, 1923, s. 127, findes den fejlagtige antagelse, ligesom den optræder i al den nyere danske litteratur om trolddomsproblematikken, der overhovedet nævner Niels Hemmingsen, f.eks. J.C. Jacobsen: *Danske Domme i Trolddomssager i øverste instans. Indledning og kommentar*, 1966, s. 145 ff.; Karsten Sejr Jensen: *Trolddom i Danmark 1500–1588*, 2. udg. 1988, s. 33 ff.; Kim Tørnsø: *Djævleetro og folkemagi. Trolddomsforfølgelse i 1500- og 1600-tallets Vestjylland*, 1986, s. 84 ff.; og Jens Chr. V. Johansen: *Da Djævelen var ude ... Trolddom i det 17. århundredes Danmark*, 1991, s. 154.
2. I *Historia* findes hovedafsnittet på s. 97–112, i *Admonitio* på fol. B1r–G3v.
3. *Sapientissimus enim Deus non potest leges ferre de rebus, quæ vel non sunt, vel esse non possunt. Admonitio*, fol. B6v.
4. Johansen: *Da Djævelen var ude*, s. 150, anfører et citat fra *Admonitio*, fol. L3v, hvor Niels Hemmingsen nævner en række

forskellige trolddomsteknikker, i hvilke der i sig selv overhovedet ikke er nogen kraft (... *in quibus prorsus nulla vis est per se* ...). Det er imidlertid en misforståelse, når Johansen tolker citatet som et udtryk for, at Niels Hemmingsen alligevel »tvivlede på, at der var realiteter bag troldfolkenes gerninger«. Niels Hemmingsen pointerede blot, at virkningen ikke lå i hverken troldfolkene selv eller i recitation af bestemte ord, i tegn, billeder eller figurer, men at den stammede fra Djævelen (*Maleficos suis proprijs viribus, & suis proprijs actionibus magicis nihil omnino posse. Nulla enim vis ... recitationi verborum conceptorum, characteribus, imaginibus ... figuris, ... inest, sed Diabolus ... multa, permittente Deo, ad incantationes magicas operatur ...* – *Admonitio*, fol. B7r).

5. *Historia*, s. 113.
6. *Admonitio*, fol. G3v-M3r.
7. *Admonitio*, M3r-O3r.
8. Præcise henvisninger til den teologiske litteratur findes hos Johansen: *Da Djævelen var ude* (se note 1), især kap. 9, og i mit utrykte speciale *Den teologiske forståelse af trolddom i Danmark indtil midten af det 17. århundrede*, 1992 (Institut for Kirkehistorie, Aarhus Universitet).
9. *Magicae Superstitionis, vanitas et scelus* (Trolddommens bedrag og forbrydelse). Dybvads værk er anført i Johansens bibliografi over publiceret kildemateriale (*Da Djævelen var ude*, s. 286), men synes i øvrigt ikke anvendt i afhandlingen.
10. *Ridiculum præterea & superstitiosum iudico nouum illud inuentum, quo fæmina suspecta propter Magiam imponitur in aquam, nescio quomodo ligatis manibus & pedibus. Admonitio*, fol. 18v.
11. *Assertiones contra magicam incantationem* (Tesar mod trolddomsbesværgelse) og *Assertiones de utilibus et perniciosis prædictionibus futurorum eventuum* (Tesar om gavnlige og skadelige forudsigelser af fremtidige begivenheder), begge 1569.
12. Jyske Lov III-69. Tillægget er første gang bevidnet i et håndskrift fra 1416. *Danmarks gamle landskabslove med kirkelovene*, red. Johs. Brøndum-Nielsen og Poul Johs. Jørgensen, bd. 2, *Jyske lov. Tekst 1: NkS 295 8°*, udg. Peter Skautrup, 1933, s. XLI.
13. Reces af 6. december 1547, artikel 8 og 17.
14. Jf. Merete Birkelund: *Troldkvinden og hendes anklagere. Danske hekseprocesser i det 16. og 17. århundrede*, 1983, s. 49 ff.
15. *Cæterum hanc admonitionem adiectam uolo, ne magistratus quid temere faciat, ac re non satis explorata & cognita sanguinem innocentem in propriam perniciem effundat. Historia*, s. 114.
16. Jf. Birkelund, *Troldkvinden* (se note 14), s. 49, 74 f. og 136, og Johansen, *Da Djævelen var ude* (se note 1), s. 25 f., 43, 88 ff. og 202 ff.
17. Engelsk oversættelse ved Montague Summers, 1928 og senere.
18. Begge citater er fra omtalen af *Admonitio* i Gyldendals *Dansk Litteraturhistorie*, 1983–1985, bd. 2, s. 484.

Tillæg

Sammenligning af *Admonitio*, *Historia* og *En Vnderuisning*

A. De fem centrale spørgsmål om trolddom

Admonitio, fol. B1v-B2v

Magica ergo superstitio est, quicquid sit a Diabolo, mediante homine, quibusvis conceptis verbis, signis, figuris, characteribus, siue intercedit pactum expressum cum Diabolo, siue non.

Complector autem superstitionis magicæ nomine, omnia, illa, quæ Deut. 18. prohibentur hisce verbis: Non inuenietur in te diuinans diuinationes, præstigiator, & augur, neque maleficus, neque incantator, neque interrogans Pythonem, neque magus (nomine generis pro certa specie posito) neque quærens a mortuis. Abominatur enim Dominus omnem qui ista facit. Hæc genera, magicæ superstitionis, vñtata fuisse in Ægypto, vnde tum recens exierant Israelitæ, non est dubium. Ne igitur consuetudinem pessimam, profanorum hominum, populus Dei imitetur, hoc mandato cauetur.

Verum priusquam genera illa superstitionis Magicæ a Mose recitata & damnata definitionibus & exemplis declarabimus, quasdam quæstiones proponemus, & excutiemus quarum iusta determinatio, quid sentiendum sit sinceræ religionis amantibus, de vniuersa Magia sine errore ostendet. Harum prima sit, Vtrum hominis aut Diaboli inuentum sit ars Magica.

Secunda, An reuera possint aliquid efficere magicæ artis periti.

Tertia, Liceat ne maleficia, maleficij tollere.

Quarta, an excusabiles sint, qui vt liberentur a morbis per maleficium sibi illatis, implorent opem maleficorum.

Quinta, cur Deus permittat hanc sui nominis blasphemiam fieri inter homines.

Oversættelse

Trolddom er altså alt, hvad Djævelen skaber ved menneskers mellemkomst, uanset ved hvilke formler, billeder, figurer eller tegn, og hvad enten der indgår en udtrykkelig pagt med Djævelen eller ej.

Under betegnelsen trolddom indbefatter jeg alt det, som forbydes i 5. Mosebog kap. 18 (v. 10–12) med disse ord: Der må ingen findes hos dig, som driver spådomskunst, ingen, som kogler, tager varsler eller øver trolddom, ingen, som foretager besværgelse eller gør spørgsmål til sandsigerånder, ingen, som er troldmand (idet den almene betegnelse sættes for de enkelte arter) eller henvender sig til de døde. Thi enhver, der øver sligt, er Herren vederstyggelig. Der er ingen tvivl om, at disse former for trolddom blev anvendt i Egypten, hvorfra Israeliterne da nylig var uddraget. Derfor forebyggedes ved denne befaling, at Guds folk skulle efterligne de vantro menneskers slette skik.

Men før vi forklarer formerne for den trolddom, der blev opregnet og fordømt af Moses, vil vi fremsætte og gennemgå nogle spørgsmål, hvis rette besvarelse ufejlbarlig vil vise, hvad de, der elsker den sande tro, bør mene om al trolddom. Det første af disse vil være: Hvorvidt trolddomskunsten er menneskets eller Djævelens påfund?

Det andet: Om de trolddomskyndige kan udrette noget i virkeligheden?

Det tredie: Om det er tilladt at hæve trolddom ved trolddom?

Det fjerde: Om de mennesker kan undskyldes, som tyr til troldfolk for at blive befriet for sygdomme, der er påført dem ved trolddom?

Det femte: Hvorfor Gud tillader denne misbrug af Sit navn blandt menneskene?

Historia, s. 97-98

De maleficijs & incantationibus quæstionem, mihi a claro & nobili uiro propositam, cum sua solutione ascribere libet, cuius sane determinatio admodum necessaria est, hoc tempore potissimum, quo Diabolus suas ueteres artes iterum ad obruendam Euangelij lucem renouat. Quæstio autem hæc est.

Vtrum malefici, hoc est, qui incantationibus verborum, aut characteribus, seu imaginibus, aut alijs rebus superstitione in hoc adhibitis, hominibus vel prodesse, vel nocere putantur, aut etiam qui aliud quouis arte magica moliuntur: sint ferendi in Christiano coetu nec ne?

Vt autem ad hanc quæstionem solide & sine errore respondeatur, hæc quinque quæstiones ordine perpendendæ, & excutiendæ uidentur.

1. Quæ fuerit origo incantationum.
2. An reuera incantationes sint efficaces.
3. Cur Deus permittat istis Diabolicis artibus aliquid fieri.
4. Quæ prohibitio extet in scriptura.
5. Grauitas peccati magicæ artis.

Ex harum quæstionum declaratione, patebit responsio ad quæstionem propositam.

En Vnderuisning, fol. A8v-B2r

For disse sager skyld vil ieg nu her bescriffue et Spørsmål / om Traaldom / signelse oc manelse / som mig er faare giffuit aff en ypperlig ædel mand / oc suar der til: Huilkit Spørsmåls forklaring oc vdleggelse / visselige er storlige fornøden / besynderlige i denne tid i huilcken Dieffuelen nu paa ny igen fornyer sine gamle Konster / til at formørcke det klare Euangelij Liuss.

Spørsmålet lyder saaledis.

Om Traaldfolck / det er / de som enten met Signelse / manelse / Læsning / Tegn / Billede / eller noget andet som der til aff en vrang tro brugis / mene sig / enten at kunde skade eller gaffne Mennisken: Eller ocsaa de som noget andet bruge met Traaldoms konst / skulle lidis i den Christen Menighed eller ey?

Paa det at ieg rettelig oc vden vildfarelse / kand suare til dette spørsmål / da synis mig nytteligt at være / at disse fem effterfølgendis spørsmål / effter huer andre / igiennem sees oc forklaris.

j. Aff huem Traaldom haffuer sin begyndelse.

ij. Om Traaldom er krafftig i sig selff?

iiij. Huor faare Gud tilsteder noget at vdrettis / formedelst saadanne Dieffuels Konster?

iiij. Huilcke steder i den hellige Scrifft der forbiude Traaldom?

v. Huilcken en stor Synd Traaldom er?

Aff disse Spørsmåls forklaring skal mand lettelige kunde suare til det fremsette Spørsmål.

B.

Det andet spørgsmål

Admonitio, fol. B6v-B7r
DE SECVNDA.

SEcunda quæstio, quam proposuimus, est de efficacia magicæ superstitionis: Num videlicet reuera possint aliquid efficere magicæ artis periti, nec ne? Sunt qui affirmant, & sunt qui negant. Respondeo simpliciter & clare, Deum nunquam suis legibus prohibuisse artem magicam, & eos qui eam exercent interfici iussisse, nisi ars illa aliquid præstare posset. Sapientissimus enim Deus non potest leges ferre de rebus, quæ vel non sunt, vel esse non possunt. Verum hoc ita accipiendum esse volo: Maleficos suis proprijs viribus, & suis proprijs actionibus magicis nihil omnino posse. Nulla enim vis, aut efficacia, recitationi verborum conceptorum, characteribus, imaginibus, breuib, figuris, alijsque quibus vtuntur magicæ artis periti, inest, sed Diabolus insinuans se hominibus, vt vel homines abducatur in errorem, vel in errore confirmetur, multa, permittente Deo, ad incantationes magicas operatur, siue pactum expressum cum Diabolo intercessit, siue non.

Oversættelse
OM DET ANDET

Det andet spørgsmål, vi fremsatte, er om trolddommens kraft: Nemlig om de trolddomskyndige kan udrette noget i virkeligheden eller ej? Der er nogle, som hævder, at de kan, og der er nogle, som benægter det. Jeg svarer enfoldigt og klart, at Gud aldrig i sine love ville have forbudt trolddomskunsten og befalet at dræbe dens udøvere, hvis den kunst ikke kunne afstedkomme noget. Den alvise Gud kan nemlig ikke lovgive om ting, som enten ikke er eller ikke kan være. Men dette mener jeg skal forstås således: Troldfolkene kan slet intet ved deres egne kræfter eller deres egne trolddomsgerninger. Thi der er ingen kraft eller virkning i fremsigelsen af formler, tegn, billeder, opskrifter, figurer eller andet, som trolddomskyndige bruger, men Djævelen sniger sig ind på menneskene, enten for at vildføre dem eller for at befæste dem i deres vildfarelse, og med Guds tilladelse volder han mange ting gennem trolddomsbesværgelser, hvad enten der indgår en udtrykkelig pagt med Djævelen eller ej.

Historia, s. 102–103

Sequitur secunda quæstio.

DE SECVNDA.

Postquam ostensum est, Satanam hostem salutis humani generis, uerum esse & unicum autorem magicarum artium, adeoque omnis superstitionis, qui huc omnia sua consilia destinat, omnes dolos & machinas dirigit, ut homines a Deo per idololatriam deficientes, in æternos cruciatus conijciat: sequitur quæstio.

An reuera sint efficaces incantationes magicæ, characteres, signationes, figuræ, imagines &c. nec ne?

Respondeo simpliciter & clare, maleficos seu magos suis uiribus, & efficacia omnino nihil posse. Nulla enim uis aut efficacia recitationi uerborum conceptorum, characteribus, imaginibus aut figuris, &c. inest: sed Diabolus, cum quo pactum fecerunt malefici, ut confirmet homines in errore, multa ad incantationes magicas operatur, quod hinc facile colligi potest.

En Vnderuisning, fol. B6r-B6v

Nu effter følger det andet spørmaal.

Om det Andet.

EFter at der nu er tilkiende giffuet oc beuist / at Dieffuelen som er Menniskens Saligheds Fiende / er allene den rette rod oc begyndelse til Traaldom oc all wrang Tro oc falsk Guds tienniste / huilcken der skicker oc lauffuer alle sine raad / anslag / suig / bedragerj oc paafund der heden / at hand kand kuld-kaste Mennisken (som formedelst Affguderj falde fra Gud) i euig pine oc bedrøffuelse. Saa effterfølger nu det andet Spørmaal.

Om Traaldoms Læsninger / Tegn / Figurer / Billeder / oc andet / ere krafftige i sig selff eller ey?

Der til suarer ieg enfoldelige oc klarlige / at Traaldfolck kunde aff deris egen mact og konst / aldelis intet vdrette / fordi der er slet ingen mact eller krafft vdi de vedtagne Ords opregnelse / Tegn / Billeder / Figurer / voxbørn eller andet / Men Dieffuelen / met huilcken Traaldfolck haffuer giort pact / paa det at hand kand stadfeste Mennisken i vildfarelse / da vdretter hand meget til Traaldom / huilckit lættelige kand her aff beuisis.